	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: Бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

1. Сөз мағыналары және сөзжасамдық мағына.
2. Сөзжасамдық мағына түрлері.
3. Сөзжасамдағы мотивация, уәжділік мәселесі.
4. Дара және күрделі сөздердегі уәждеме түрлері.

Дәріс бойынша әдістемелік нұсқау

Дәрісте қарастырылған мәселелерді толық меңгеру үшін дәріс мазмұнындағы негізгі ұғымдарға, олардың беретін мағынасына, қызметіне, қолданысына ерекше назар аударып, негізгі мәселеге байланысты ғылыми тұжырымдарды салыстырып, саралау қажет.

Пайдаланылған әдебиет:

1. Салқынбай А. Туынды сөздің сөзжасамдық мағынасы мен уәжділігі //Қазақ грамматикасының өзекті мәселелері. - Алматы. 2007.
2. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. - М., 1984, 92, 47 б.
3. Қасым Б. Сөзжасам: семантика, уәждеме. III бөлім. - Алматы, 2003.
4. Левицкий В.В. Виды мотивированности слова, их взаимосвязь и роль в лексико-семантических изменениях //Материалы семинаров по проблемам мотивации в языкознании. - Л. 1963.

№3 дәріс

Тақырыбы: Сөзжасамдық бірліктер

Мақсаты: 1. Қазақ тілі сөзжасамы үшін жаңа түсінік. Сөзжасамдық ұя мазмұнынан зерттеушілер пікірлерімен таныстыру.

2. Сөзжасамдық ұя құрылымымен таныстыру.

Негізгі ұғымдар: Сөзжасамды ұя, түбірлес сөздер, сөзжасамдық ұя құрылымы, сөзжасамдық ұяның үлкен құрылымы, сөзжасамдық ұяның кіші құрылымы, негізділігі, сөзжасамды жұп, сөзжасамдық саты, сөзжасамдық тарам, сөзжасамдық тізбек, ұя мүшелерінің орналасуы, иерархиялық қатынас, сөзжасамдық парадигма т.б.

Дәріс жоспары:

1. Сөзжасамдық ұя
2. Сөзжасамдық жұп, сөзжасамдық саты

	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: Бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

3. Сөзжасамдық тізбек.
4. Сөзжасамдық тарам.
5. Сөзжасамдық тип пен үлгі.

Дәріс мәтіні

Әр сөзжасамдық ұя бір негізгі түбір сөзден қанша туынды сөз жасалғанын дәлелдейді. Әр сөзжасамдық ұя бір негізгі түбір сөзден қанша туынды сөз жасалғанын анық көрсетеді.

Академик Ә.Қайдаров еңбегінде бір буынды 1352 тірі түбір және 1352 өлі түбір келтірілген. Сөздің түбірі де тілдің өзі сияқты ерте пайда болған, сөздің түбірінсіз сөздердің генетикалық туыстығын көрсетуге келмейді. Бір буынды түбір-негіздер қазақ тілінде базисті лексиканың түйіні (ядросы) болады және ол 6 түрлі құрылымда байланысады (Г, СГ, ГС, ГСС, СГС, СГСС). Қазір қазақ тілінде сөзжасамдық ұялардың толық сөздігі жоқ. О.Тоққожаева сөздігінде синтетиклық сөзжасам ғана қамтылған.

1989 жылы «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі» атты монографиялық еңбекте сөзжасамдық ұяға алғаш рет сөзжасамдық сипаттама берілді. «Сөзжасамдық ұя деп бір негізгі түбірден тараған туынды түбірлердің жиынтығы аталады» (Мон.еңбек 59-бет).

Лингвистикалық түсіндірме сөздікте: «Сөзжасамдық ұя – негізгі түбірден тараған туынды сөздердің жиынтығы. Сөзжасамдық ұяның күрделілігі оның құрамындағы әр неғұрлым сөзжасамға көбірек қатысса, соғұрлым сөзжасамдық ұяның мағынасы күрделі екендігі байқалады. Сөзжасамдық ұядағы сөздердің бәрі бір түбірлес сөздерге жатады. Қазақ тілінде сөзжасамдық ұядағы түбір сөз негізінен, бір буынды болып келеді» (206-бет).

А.Ысқақов: «Сөздің өз алдына тұрып мағына бере алатын, әрі қарай бөлшектеуге келмейтін түпкі мағыналы бөлшегі, әдетте, түбір не негізгі түбір не түбір сөз деп аталады. Біл, білім, білгір, білгіш, білін, білдір, білімпаз деген сөздер – бір түбірден туған сөздер түбірлес сөздер деп те аталады» (Қ.Қ.Т.87-б). Ал момын, момақан, момыш, шалқақ, шалқасынан, шалқан, шалқалау, шалқалақтау – мұндағы негізгі түбірлер өлі түбірлерге жатады. Бас, ал, айт, ас, іс – тірі түбірлер болып табылады.

Түбір сөз және түбірлік сөз деген ұғымдардың арасында елеулі айырмашылық бар.

Түбір сөз деген ұғым – динамикалық ұғым, ал түбірлік сөз – статикалық ұғым (статика – тұрақты қалып, тең салмақтылық). Сөзжасамдық ұяның құрамына бір негізді түбірден өрбіген барлық туынды сөздер жататын

	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: Бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

болғандықтан, олардың синтетикалық тәсіл арқылы жасалған туындылары түбірлес сөздер болып саналады. М:

А) бас, басшы, бастық, баспа, баспалдақ, бассыз, басқар, баста, бастат, бастаған, басқарған:

Ә) айт, айттыр, айтқыз, айтыс, айтақ, айттырғыз, айтыстыр, айтақта, айтыстырғыз:

Әр топтағы түбірлес сөздердің басқа ұяға қатысы болмайды. Әр ұяның құрамы да түбірлес сөздері де басқа-басқа.

Түбірлес сөздер – бір негізді түбірден өрбіген түбірлес туынды сөздердің жиынтығы.

Түбірлес сөздердің белгісі олардың бәрінің құрамында оларға негіз болған ұяның түп негіз сөзі болуға тиісті. Ұяның түп негіз сөзі ұядағы түбірлес сөздердің барлығының құрамында болуға керек. Бас, айт сөздері – ұя жасаушы сөздер.

Сөзжасамдық ұядағы туынды түбірлер – лексикалық бірліктер. Олар негізгі түбір қалай туынды түбірдің жасалуына лексикалық бірлік ретінде негіз болса, туынды түбірлер де лексикалық бірлік құқында басқа туынды сөздің жасалуына негіз бола алады.

Сөзжасамдық ұядағы түбірлес туынды түбір сөздердің морфемдік құрамы әр түрлі болады. М: бас сөзін алайық. Ауыспалы мағынаға дейін 13 түрлі мағынасы түсіндірілген.

Бас деген түбірден: бас-қар, бас-қы, бас-сыз, бас-та, бас-тық, бас-шы деген 7 буынды түбір жасалып тұр.

1. Бас-қы сөзінен басқалары әрі қарай түбірлес туынды түбірлерге өрбиді.

2. Бас-қар, бас-та – сабақты етістіктер. Егер –ма жұрнағын қоссақ, басқарма (управление), бастама (начинание) деген туынды түбірлер шығады.

Бас деген зат есімді етістікке айналдырған –қар және –та жұрнақтары деривациялықтың ішінде қандай конверсиялық қызмет атқарса, ол туынды түбір етістіктерден зат есім тудырған –ма жұрнағы тап сол сияқты қызмет атқарады.

+қар: басқар, басқару, басқарма

+қы: басқы

+сыз бассыз, бассыздық

+та: баста, бастал, бастау, бастат, бастама, бастап

+ты: басты

+тық: бастықбай, бастықшыл, бастықшылдық

+шы: басшылық, басшылықсыз

	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: Бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

Сөзжасамдық ұя құрамында негізі түбірлерден және туынды түбірлерден жасалған туынды сөздердің болуы сөзжасамдық ұяға қатысты анықтамалардың түрлі болуына әкелді. Қазіргі әдебиеттерде берілген анықтамаларға тоқталсақ,

Анықтамаларда

Негіз сөзден тараған

Бір түбірден тараған

Түп негіз сөзден кейін орналасқан

Деген тірек сөздер кездеседі. Сонда әрбір ғалымның нені, қай мағынаны тірек етіп алғандығын көреміз.

Сөзжасам мәселелеріне арналған еңбектерде, мақалаларда (Е.Жанпейісов, С.Нұрқанов т.б.) сөзжасамдық ұя сөзжасамды құрайтын бөлшектің бірі ретінде сөз етіледі.

Анықтамалар

I. Сөзжасамдық ұя анықтаманы Н.Оралбаева «Сөзжасамдық ұя деген бір негізгі түбірден тараған туынды түбірлердің жиынтығы аталады».

(Н.Оралбаева «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі»)

II. А.Салқынбайға қатысты. Сөзжасамдық ұя – жаңа сөзжасамға негіз болып, ортақ, өзек мағына қалыптастыратын, бір семантикалық өрісте жататын сөздердің жиынтығы (А.салқынбай «Тарихи сөзжасам» 307 бет)

III. «Сөзжасамдық жұптар жиынтығы» деген анықтаманы орыс тіл білімінде А.Н.Тихонов деген автордың пікірінше негіз бен туынды сөзден, сөзжасамдық жұп, тізбек және тарамдардан құралады.

Әрбір сөзжасамдық ұяға негіз болған түбірлердің сөзжасамдық қатынасты қамтамасыз етуі яғни туынды сөздің мүмкіншілігі сөзжасамдық ұядан көрінеді. Ғалымдардың зерттеуі бойынша бір «бас» сөзінен 143 туынды сөз тараған, бас, бастық, басын, басқы, басқар, басшы, басым сияқты 6-7 туынды сөзден, 137 сөз жасалған. Мұнда тек сөзжасамдық жұрнақ арқылы туындаған туынды сөздер туралы сөз болып отыр. Сонда бас сөзінен тараған туындылардың бәрі: бір сөзжасамдық ұяға жатады. Зерттеуші Н.Қоқышева дене атауларына қатысты 24 түбір сөзден: бас, кеуде, қол, табан, қарын, іш, арқа, аяқ, кіндік, иық, ауыз, тіл, тізе, мойын, мұрын, көз, тіс, құлақ 774 туынды сөз жасалатынын дәлелдеген.

Сөзжасамдық ұя белгісі:

1. Әр ұяның өзіндік түбірлес сөздері болады.
2. Сөзжасамдық ұя бір түрлі түбірлес сөздерден тұрады.
3. Түбірлес сөздерге негіз болған түп негіз, ұя қазығы сөз болуға тиісті.
4. Тілде қанша СҰ болса, сонша түбірлер сөздердің түрлері болады.

	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: Бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

5. Түбірлес сөздердің морфемдік құрамы әртүрлі және сөздер әр сөз табы болуы мүмкін.

6. СҰ дағы түбірлес туынды түбірлермен мағыналық байланысы болуы керек.

Сөзжасамдық ұя құрылымы

Сөзжамадық ұя – жүйелді, күрделі тілдік құбылыс. Сөзжасамдық ұя мүшелері тұрақты көлемі жоқ. Ол үлкен де, кіші ді бола береді. Мысалы: Сөзжасамдық ұяның көлемі түп негіз сөздің сөзжасамдық қабілетінің күштілігіне, құнарлығына, өнімді, өнімсіздігіне байланысты әрбір сөзжасамдық ұя өзінше дербес құрылым. Сөзжасамдық ұя 2 мүшеден бастап, жүзден аса мүшелерден құрыла береді.

Сөзжасамдық ұя мүшелері кез келген орында орналаса бермейді, олардың орналасуының қалыптасқан тәртібі бар. Сөзжасамдық ұяда ол қатаң сақталады. Демек, ұяның құрылымдық заңдылығы бар. Ұяны құрайтын тұрақты мүшелер бар. Олар: сөзжасамдық жұп, сөзжасамдық тізбек, сөзжасамдық саты, сөзжасамдық тарам.

Түп негіз сөзден бірінші жасалған туындыдан бастап туынды сөздер өрбу ретімен ерекшеленіп, сөзжасамдық тізбектің соңғы сөзімен аяқталады.

А.С.Тихонов СҰ көп қабатты, көп құрамды мағыналы құбылыс деген. СҰ ең кіші құрылым – сөзжасамдық жұп, ең ірі – сөзжасамдық тізбек.

Әрбір лексикалық қордағы лексемалар осындай талдауға түссе жақсы болар еді, тілдің сөздік құрамының толығу жүйесінің мүмкіншіліктері анықталар еді. Сөзжасамдық ұяның бәрі осындай көріністе болуы мүмкін емес. Сөзжасамдық ұяның күрделілігі ұя мүшелерінің қызметіне байланысты. Мысалы: «біл» сөзінен 26 туынды сөз жасалып, одан 17 сөзжасамдық тізбек құрайтын туындылар өрбиді.

Сөзжасамдық ұя мағынасы

Бір сөзжасамдық ұядағы түбірлес туынды сөзде мағына байланыстылығымен ерекшеленеді. Сөзжасамдық ұяда сөзжасамдық мағынаның екі түрі орын алады: өзгерген мағына және түрленген мағына (тепе-тең, көшірілген) екені белгілі. Ал олар СҰ-мен түрленгенде де жоғарыдағы мағына туындайды. Ұяның құрылымы ғана күрделі емес мағынасы да күрделі.

Сөзжасамдық ұядағы мүшелердің бір-бірімен байланысты болуы олардың жеке сипаты, қызметі, мағынасымен байланысты. Сөзжасамдық ұядағы туынды сөздер санына қарамастан, сөзжасамдық жұп туындайды, тіпті ең аз дегенде бір сөзжасамдық жұп болады. Мысалы: «өнімділік» деген туынды сөзді алсақ, мұнда үш сөзжасамдық жұп бар.

	Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті	Пәннің оқу-әдістемелік кешені	Басылым: Бесінші
---	---	-------------------------------	---------------------

Өн – өнімді
 Өн – өнімді
 Өн – өнімділік

Немесе ойпаң деген ой – паң бір сөзжасамдық жұп. Біз мұнда ұядағы ең кіші құрылым туралы айтып отырмыз. Сөзжасамдық ұяның құрылымында сөзжасамдық жұптың түрлі болтынын көреміз. Сөзжасамдық ұя мағынаның уәжділігіне сай негізгі сөзбен туынды сөздің қатыстылығы сөзжасамдық жұпты құрайды. Сөзжасамдық мағынаның негізділігі туындайтынын жаңа мағынамен байланысты заңдылық. Сөзжасамдық ұядағы түп негіз сөзден тікелей өрбіген сөзжасамдық мағына күшті болады, түп негіз басымдылық көрсетеді.

М: тол-толық, тол-толқы Тол-толым т.б. Ал толық – толықта Толық-толықтыр Толық-толықтап	} Сөзжасамдық жұптарында тол сөзінен мағына алыстай береді
---	--

Сөзжасамдық жұптар сыңарларының қызметі де өзгеріп отырады. Бірде 1- сыңар түп негіз, бірде 2-сыңар түп негіз болып келеді. Демек, сөзжасамдағы сөз бен уәждемелі сөздер тіл білімінде сөзжасамдық жұп деп аталады. Сөзжасамдық жұптар арасындағы мағыналық қатынас а) ортақ сыңарлы жұптар; ә) әр түрлі сыңарлы жұптар болып ажыратылады. Мысалы: Ортақ сыңарлы жұптар:

Ақ-ақта
 Ақ-ағар
 Ақ-ақшыл
 Ақ-ақи
 Ақ-ақси
 Әр түрлі сыңарлы жұптар ақ-ақта, ақ-ақталт т.б.

Сөзжасамдық саты
 Сөзжасамдық саты - СҰ-ның мүшесі. Немесе ұя құрылымындағы туындылардың орналасу тәртібі.

Бұл ұғымның термин ретінде қазақ тілі сөзжасамында пайда болғанына көп уақыт болған жоқ. СС түсінігі проф.Н.Оралбаеваның «Сөзжасамдық саты» атты мақаласында сөз етілді.

СС бір түбірден екінші туынды сөздің жасалу шегін білдіреді. Мысалы: біл-білімді-білімділік т.б. тізбекте 3 сөзжасамдық саты бар. Сатының ең бастапқы және міндетті шыңы болып түбір сөз яғни негізсіз сөз саналады. Ұяны басқаратын түбірден тікелей жасалған туынды бірінші сатының

	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: Бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

нәтижесі ал 1-сатының негізді сөзінен 2-саты басталады. Сөзжасамдық сатының сөзжасамдық жұпқа қатысы бар, себебі ол негіз бен туындыдан тұрады.

Сөзжасамдық ұяда сатыны көлденең және тігінен сипаттайды. Демек, сөзжасамдық сатының сөзжасам ұясындағы бар бірліктерге қатысы бар. Мысалы, көлденең сипатталғанда сөзжасамдық саты, сөзжасамдық тізбекпен байланысты мұнда олардың мағыналық қатынасы бір ізді мағыналық қатынас.

Сөзжасамдық тізбек бірнеше сатыдан құралса, ұяның соңғы сатысындағы туынды сөздер соңғы сатыға дейінгі мүшелер өзіне дейінгі, өзінен кейінгі сөзбен екі жақты мағыналық қатыста болады.

Егер сөзжасамдық тізбек бір сөзжасамдық сатыдан ғана құрылса, ол тек түбірмен, өзіне дейінгі сөзбен бір жақты мағыналық қатыста болады.

Зерттеушілер бірінші сатыдағы сөздердің сөзжасамдық қабілеті басым деп есептейді. Мысалы: Н.Қоқышева мәліметі бойынша 24 түп негіз дене мүшелері атауынан бірінші сатыда 466 сөз туындаған. Саты көбінесе сөз табы сөзжасамның орны деп есептеледі. Мысалы 1 сатыда туындаған 466 сөздің 299 туынды зат есім (48-жұрнақ арқылы, 94 сөзқосым арқылы, 78 тіркес арқылы, 37-қосарлау арқылы, 22-конвер арқылы сөзжасамдық мағынасы бар.

етістік

туынды үстеу

Мысалы: Тілші, тілше, тілшік, тілдік, тілді, тілсіз, ғ тілде, тілдес, тілмаш, құлақша, елбасы, кіндік шеше, қарын бөле, бел құда т.б. сөздерде II сатыда тік қатардан сипаттағанда, оған ұяның барлық тізбегінің әр сатыдағы сөзі кіреді деп көрсетеді.

Осындай талдаулар нәтижесі қазақ тіліндегі түбір сөздердің сөзжасамдық қабілеті сөзжасамдық саты бойынша тізілсе, түсіндірме сөздіктегі сөз қорының саны көбірек болар еді деген ойға жетелейді.

1980 жылы шыққан «Русская грамматика» атты академиялық грамматикада төмендегідей анықтама береді: «Словообразовательная цепочка — это ряд однокоренных слов, находящихся в отношениях последовательной мотивированности».

1989 жылы «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі» атты монографияда сөзжасамдық тізбек термині алғаш ғылыми айналымға түскен. «Бір түбірден тараған бірінен-бірі тікелей туындайтын, біріне-бірі негіз болатын негізді сөздердің тобы сөзжасамдық тізбек деп аталады» (ҚҚТСЖ).

«Сөзжасамдық тізбек - сөзжасамдық бір ұяның негізінде жасалған, бірінен-бірі тікелей туындатын жаңа мағынаны туынды сөздердің тізбегі. Сөзжасамдық әр тізбек негіз сөзден басталып, негізді сөзбен аяқталады. Сөзжасамдық тізбек біріне-бірі негіз болатын бір негізді сөздердің тобы» (лингв, түсін. сөздік 206-б.).

	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: Бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

Сөзжасамдық тізбектің мағыналық құрылымы көп қабатты (слой), көп құрамды (сыңарлы компонентті). Сөзжасамдық тізбектің мағыналық құрамы оның бойындағы бар сөздердің мағынасын қамтиды. Мағыналық құрылымы оның бойындағы бар сөздердің мағынасын қамтиды. Мағыналық құрылымға мән береді: жүз/жүзгіш/жүзгіштік. Сөзжасамдық тізбек бойындағы сөздердің сөз таптарына қатысты құрылымына келетін 1 сөз етістік, 2 сөз әрі сын есім, әрі зат есім, 3 сөз туынды зат есім болып анықталады. Егер оны шартты қысқартулармен алсақ, ЕСЗ болып шығады. Демек, сөзжасамдағы тізбек құрылымындағы сөз табына қатысты құрылым моделі осылай. Зерттеуші Б.Есімсейітов сөз таптық үлгі деген терминді қолданады, термин әлі де тұрақталмаған, басқа термин болуы мүмкін.

Әр сөзжасамдық тізбекті алып қарасақ, оның құрамындағы туынды түбірлер бір түп негіз сөзден бастау алады.

1. Сөзжасамдық тізбектің құрамында міндетті түрде түп негіз сөз болуы керек.

Сөзжасамдық тізбектің негізгі мүшесі - түп негіз сөзден жасалған туынды сөздер. Тізбектің құрамындағы туынды сөз біреу де, бірнешеу де болады (ой-ойла-ойлан-ойландыр-ойландырт - 4 сөз; жұп-жұптық - 1 -сөз; жыр-жырла-жырлас - 2 сөз).

2. Туынды сөздердің саны тізбекте түрлі болады. Түп негіз саны тұрақты, туынды сөздің саны - тұрақсыз болады. Сөзжасамдық тізбектегі түп негіз сөз бір морфемалы сөзден болады. Ал туынды сөз екі морфемалы, я одан да көп морфемалы сөзден болады: жан-жандан-жансыз-жансыздан.

3. Тізбектің бір мүшесі ғана бір морфемалы сөз болады, қалған мүшелері екі не одан да көп морфемалы сөзден тұрады: жара-жарасым-жарасымдық-жарасымпаз.

- Сөзжасамдық тізбектің жаңа буынынан сөзтізбек жалғасып, жаңа, тың мағына жасала береді. Әр сөзжасамдық тізбек негіз сөзден, туынды түбірден жасалады да, содан әрі қарай өзінің мағына тудыру шегіне жеткенше тізбектеліп кете береді. Туынды түбір сөздер жұрнақтар арқылы жасалатындықтан, ол сөз құрамындағы морфеманың санын арттырады. Ал тізбекте бір туындыдан екінші туынды жасала беретіндіктен, ондай туындылардың морфемдік саны көбейе береді (бас-басқар-басқарма).

Туынды сөздердің құрамындағы морфемалар негізгі морфема және көмекші морфемалар деп бөлінеді. Тізбектегі негізгі түбірлердің құрамындағы негізгі морфема - түп негіз сөз, көмекші морфемалар - жұрнақтар. Мысалы: ас/ас-тық-/ас-тық-ты. Барлық сөзде ас негізгі түбірі бар және бұл заңдылық барлық сөзжасамдық тізбекке тән. Бұдан туынды сөздердің бір түбірден жасалғанын көреміз. Мұндай бір түбір сөзден жасалған туынды түбірлер түбірлес сөздер болып саналады. «Сіңісу процесінде сөздің түбірлес, төркіндес

	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: Бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

сөздердің байланысы күңгірттеніп жойылады да, элементтері өзара кірігіп кеткен сөздер өзімен төркіндес сөздерден оқшауланып алшақтайды (жақ-жағу, жану, жарық, жалын) сөздері бір ғана түбірден *жа-* тарағанмен, қазірде бұл сөздер түбірлес сөздер емес, мағына жақындағы бар сөздер ретінде ұғынылады» (Тіл біліміне кіріспе. 283-бет)

4. Сөзжасамдық тізбек тек қана түбірлес сөздерден құралады.

5. Сөзжасамдық тізбектегі түбірлес туынды түбір сөздер бірінен-бірі тікелей жасалған туынды түбір сөздер, олардың арасында бөтен сөз болуы мүмкін емес.

Сөзжасамдық тізбек тек бірінен-бірі тікелей туындаған, бірінің жасалуына екіншісі негіз болатын сөзжасамдық жұптардан ғана құралады. (айт - айтыс - айтыстыр - айтыстырғыз; кел-келтір - келтірім - келтірімпаз - келтірімпаздық). Ұяда қанша сөз болса да, оның бәрі бірімен-бірі туындамаса, тізбек бола алмайды.

6. Сөзжасамдық қызметтегі сөздер екі түрлі қызмет атқарады, туынды сөз жасаушы және одан жасалған туынды сөз. (жан - жанғыз – жанғыздыр - жанғыздырт)

Бұл қызметті ғылымда сөзжасамның негізділігі (мотивированность) деп атайды. Сөзжасамдық тізбек негіз сөз бен негізді сөздерден тұрады. Жаңа сөздің жасалуына негіз болатын сөз *негіз сөз* деп аталады. Мысалы: айтыс, бастық, сәнді, келіс туындыларына негіз болған сөздер: айт, бас, сән, кел. Осы сөздердің негізінде жасалған сөздер негізді сөздер деп аталады.

7. Тізбек мүшелерінің ішінде бір қызмет атқаратын мүшелер де болады. Әр тізбекте бір қызмет атқаратын екі мүше бар (тізбектің I мүшесі - негіз сөз, тізбектің соңғы мүшесі - негізді сөз). Бұл құбылыс әр тізбекке тән.

8. Сөзжасамдық тізбектің құрамында бір негізді түбір сөз болады. Ол - түп негіз сөз. («негізсіз сөз» Н.О.).

9. Сөзжасамдық тізбекте түп негіз сөздің саны шектеулі. Тізбектегі түп негіз сөздің саны тұрақты, негізді сөздің саны тұрақсыз.

10. Сөзжасамдық ұяда тізбекті бастаушы сөз бен тізбекті аяқтаушы сөз болады. Тізбекті бастаушы сөз барлық тізбекке ортақ болса, тізбекті аяқтаушы сөздер әр түрлі болады:

Шырай – шырайлан – шырайландыр - шырайландырт
шыр

шырын – шырынды - шырындылық

11. Тізбек құрамындағы туынды түбір сөздер бір сөз табына да, әр түрлі сөз табына да қатысты болады. Сөзжасамдық тізбектің құрамындағы сөздер бірімен-бірі мағыналық байланыста болады. Өйткені сөздердің бәрі бір түп негіз сөзден туындаған түбірлес сөздер.

	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: Бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

Қазақ тілінде сөзжасамдық тізбек - сөзжасамдық ұяның бір мүшесі. Атау ұғымының тілде пайда болуы сөзжасамдағы ұяның сипатталуына байланысты. Сөзжасам жеке тіл ғылымы саласы болған уақыттан бері сөзжасам мәселесіне арналған Н.Оралбай, А.Салқынбай, К.Құрманәлиев, З.Бейсембаева, Н.Қоқышева, Б.Есімсейітов еңбектерінде сөзжасамдық ұя мәселесіне көңіл аударылды. Мысалы: 1989 ж. шыққан «Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі» монографиясында сөзжасамдық тізбек сипатталмаған. Сондықтан бұл сұраққа арналған әзірше бір ғана кандидаттық жұмыс бар. Бұл жұмыс (Б.Есімсейітов) «Қазақ тіліндегі сөзжасамдық тізбектердің құрылымын синхрондық тұрғыдан зерттеу» деп аталады. 2003 жылы оқулық болып шықты.

Сөзжасамдық тізбек - сөзжасамдық ұяның синтагматикалық құрылымдық бірлігі болып табылады.

Сөзжасамдық тізбек дегеніміз - бір түбірден тараған, бірінен-бірі тікелей туындайтын, біріне-бірі негіз болатын негізді сөздер тобы. Сөзжасамдық тізбексіз сөзжасамдық ұя жоқ. Н.Оралбаева әр сөзжасамдық тізбек негіз сөзден басталып, негізді сөзбен аяқталады деп көрсетеді. Сөзжасамдық тізбекте негіз сөз - 1, қалғандары негіз емес сөз, яғни негізді сөздер. Мысалы: бет - бетте - беттес - беттестір /негізсіз/негіз/негізді/негіз. Мысалы шық сөзінің 46 тізбегі бар. Сөзжасамдық тізбек бірнеше тармақты болады. Мысалы: біл, білім, білімдар, білімдарлық т.б. бір негізгі түбір бірнеше сөзжасамдық тізбек бере алатындығы жиі кездеседі. Әр тізбек негіз сөзден басталып негізді сөзбен аяқталады.

Бір ғана біл етістігінен 13 сөзжасамдық тізбек өрбитіні 50 бетте корсетілген. Әр тізбек 4-5 сөзден тұрады, ал бас сөзінен 92 сөзжасамдық тізбек тараған.

Сөзжасамдық тізбектің мына белгілерін атауға болады:

1. Сөзжасамдық тізбек - сөзжасамдық ұяның күрделі бірлігі.
2. Сөзжасамдық тізбектегі сөздердің сөзжасамдық қатынасы - иерархиялық қатынастағы сөздер тобы.
3. Сөзжасамдық тізбек мүшелері уәждемелі туынды сөздер.
4. Сөзжасамдық тізбектегі сөздер бір-бірімен мағыналас сөздер әрі түбірлес сөздер.

Сөзжасамдық тізбек бойындағы сөздердің (негіз сөз, туынды сөз) өзіне тән ішкі мағыналық және сыртқы дыбыстық жағына көңіл бөлінеді. Екінші сөзбен айтсақ, оның мағыналық, тұлғалық құрылымы танылады. Қазақ ғалымдары А.С.Тихоновтың сипаттамасын басшылыққа алған.

Сөзжасамдық ұя мүшелерінің бірі – сөзжасамдық тізбек. А.Н.Тихонов сөзжасамдық тізбекке мынадай анықтама береді. «Под словообразовательной цепочкой мы понимаем ряд однокоренных слов, находящихся в отношениях последовательной производности» (АДД, 1974, 35-с).

	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: Бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

Қазақ тіл білімінде сөзжасамдық тарам ұғымына зерттеушілер бір лексикалық тұлғадан, сөзжасам термині бойынша бір түп негізден бірінші сатыда тараған туынды сөздер тобын жатқызып жүр. Кейде оны сөзжасам пардигмасы да деген ұғымға әкеледі. Парадигма - грек сөзі, пример, образец, үлгі деген түсінікті білдіреді. Тарам, парадигманың үш түрлі мағынасы танылады.

1) Кең түрде, кең түсінікте: лингвистикалық бірліктердің бір-біріне қарама-қарсылықтағы сондай-ақ ортақ жалпы белгілерімен біріктіруге көнетін кез-келген тобы, класы. Немесе тарамдық қатыстағы тілдік бірліктер жинағы. М: С.Исаев еңбектеріндегі грамматикалық категория, септік категориясы, жақ категориялардың түсінігі.

2) Бір топ, класс жиынтығының модельдік, сызбалық көрінісі.

3) Тармағындағы лексикалық морфологиялық синтаксистік сөзжасамдық (Е. А.Земская М.М.).

Сөзжасамда I-сөзжасамдық сатыдағы

1-сөзжасамдық, жұптың мүшелері болған туындылар бір тарамға енеді.

Демек, бір деривациялық сатыдағы түбірлес сөздер деп те танылады.

Тарамның тұрақты бөлшегі, элементі - уәждеме сөз, ауыспалы бөлшегі уәжділі сөз.

Сөзжасамдық тарам құрамындағы туынды түбірлер бір ғана негізден тік қатардағы бір сатыда жасалуы шарт. Мысалы: бас -басшы Мұндай тарам жиі кездеседі.

- басқар
- баспақ
- бассыз
- басты
- бастас
- бастық
- басыл

Сөзжасамдық тарам белгілері:

1) жұрнақ арқылы жасалады; 2) сөз табы жағынан тарамға енетін туындылар біркелкі емес; 3) бірінші сатыдағы сөздерден жасалады, кейде түрлі сатыдағы сөздерден жасала береді.

Мысалы өр сөзінен, түп негізден 24 туынды жасалады екен, онда 5 тарам бар, бұлар түрлі сатыдағы тарамдар:

өр - өрбі	өр - өріссіз	өр - өрістел
өргіз	- өрісті	- өрістеп
өрдір	- өрісте	- өрістет
өріс	- өртегіл	
	- өрістес	

	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: Бесінші</p>
---	---	--------------------------------------	-----------------------------

өр - өрістілік
өр - өрістетіл

Тұжырымдар:

Сөзжасамдық ұя термині негізгі түбір сөз және туынды түбір сөздермен байланысты. Тіліміздің сөздік қорының туынды түбір сөздердің кең орын алатынын сөзжасамдық ұялар дәлелдейді.

Бақылау сұрақтары:

1. Сөзжасамдық ұя түсінігі, құрылымы
2. Сөзжасамдық жұп, жасалуы, сыңарлары, қолданыс ерекшелігі.
3. Сөзжасамдық саты, жасалуы, сөзжасамдық жұптан ерекшелігі.
- 4.

Дәріс бойынша әдістемелік нұсқау

Дәрісте қарастырылған мәселелерді толық меңгеру үшін дәріс мазмұнындағы негізгі ұғымдарға, олардың беретін мағынасына, қызметіне, қолданысына ерекше назар аударып, негізгі мәселеге байланысты ғылыми тұжырымдарды салыстырып, саралау қажет.

Пайдаланылған әдебиет:

1. Оралбай Н. Қазақ тілінің сөзжасамы. Оқулық. - Алматы, 2002.
2. Құрманғалиев К. Қазақ тіліндегі сөзжасамдық ұя мәселесінің теориялық негіздері. - ДДА, Алматы, 2002.